

OBRAZLAR RUHIYATINI IFODALASHDA INDIVIDUAL USLUB VA MUALLIF POZITSIYASI

Niyozova Nodira Erali qizi

[Tel:+998935130510](tel:+998935130510)

E-mail:nodiraniyozova961@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23139837>

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnlarda inson ruhiyatining ifodalanishi kognitiv-pragmatik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Unda ruhiy holatlarning til birliklari, konseptual metaforalar, frazeologik vositalar, sintaktik qurilmalar, badiiy detallar, sukut va tabiat tasvirlari orqali ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, O'tkir Hoshimov, Said Ahmad, Shukur Xolmirzayev, Yoqubov kabi ijodkorlar asarlaridagi ruhiyat tasvirining individual-uslubiy va pragmatik jihatlari yoritilgan. Tahlil natijasida o'zbek badiiy matnlarida "ko'ngil", "yurak", "qalb", "dil", "jigar" kabi somatik konseptlarning insonning ichki kechinmalarini ifodalashdagi faoliyati aniqlangan. Shuningdek, ruhiyatni ifodalovchi konseptual metaforalarning asosiy modellari, ularning qo'llanish chastotasi hamda muallifning o'quvchiga emotsional va kommunikativ ta'sir ko'rsatish strategiyalari ochib berilgan. Tadqiqot yakunida ruhiy holat – konseptual obraz – til birligi – kontekst – o'quvchi reaksiyasi izchilligiga asoslangan kognitiv-pragmatik model taklif etiladi. Mazkur model badiiy matnning yashirin semantik qatlamlarini anglash va uning lingvopoetik xususiyatlarini tadqiq etishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: inson ruhiyati, badiiy matn, kognitiv tilshunoslik, pragmatika, konseptual metafora, individual uslub, muallif pozitsiyasi, somatik konsept, lingvopoetika, o'quvchi reaksiyasi.

Abstract. This article examines the representation of human psychology in literary texts from a cognitive-pragmatic perspective. It analyzes the ways in which



psychological states are expressed through linguistic units, conceptual metaphors, phraseological devices, syntactic structures, artistic details, silence, and descriptions of nature. The study focuses on the individual stylistic and pragmatic features of psychological representation in the works of such Uzbek writers as Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Abdulla Qahhor, O'tkir Hoshimov, Said Ahmad, Shukur Xolmirzayev, and Odil Yoqubov. The analysis identifies the active role of somatic concepts such as *ko'ngil*, *yurak*, *qalb*, *dil*, and *jigar* in expressing the characters' inner experiences. The study also reveals the major models of conceptual metaphors used to represent psychological states, their frequency of occurrence, and the pragmatic strategies through which authors create emotional and communicative effects on readers. As a result, a cognitive-pragmatic model based on the sequence "psychological state → conceptual image → linguistic unit → context → reader's response" is proposed. This model can serve as a methodological framework for interpreting implicit semantic layers of literary texts and investigating their linguopoetic features.

Keywords: human psychology, literary text, cognitive linguistics, pragmatics, conceptual metaphor, individual style, authorial position, somatic concept, linguopoetics, reader response.

Аннотация. В статье исследуется репрезентация человеческой психики в художественном тексте с позиций когнитивно-прагматического подхода. Анализируются особенности выражения психологических состояний посредством языковых единиц, концептуальных метафор, фразеологических средств, синтаксических конструкций, художественных деталей, умолчания и описаний природы. Особое внимание уделяется индивидуально-стилистическим и прагматическим особенностям изображения внутреннего мира человека в произведениях таких узбекских писателей, как Абдулла Кадыри, Чулпан, Абдулла Каххар, Уткир Хошимов, Саид Ахмад, Шукур Холмирзаев и Одил Ёкубов. В результате исследования

выявлена активная роль соматических концептов «кўнгил» (душа, внутренний мир), «юрak» (сердце), «қалб» (сердце, душа), «дил» (душа) и «жигар» (печень, душа/близкий человек) в выражении внутренних переживаний персонажей. Также определены основные модели концептуальных метафор, используемых для репрезентации психологических состояний, особенности их употребления и прагматические стратегии авторов, направленные на эмоциональное и коммуникативное воздействие на читателя. В статье предлагается когнитивно-прагматическая модель «психическое состояние → концептуальный образ → языковая единица → контекст → реакция читателя». Данная модель может служить методологической основой для выявления скрытых семантических уровней художественного текста и исследования его лингвопоэтических особенностей.

Ключевые слова: человеческая психика, художественный текст, когнитивная лингвистика, прагматика, концептуальная метафора, индивидуальный стиль, авторская позиция, соматический концепт, лингвопоэтика, реакция читателя.

Badiiy matnda inson ruhiyatining ifodalanishi faqat til vositalari bilan emas, balki har bir ijodkorning individual uslubi hamda muallif pozitsiyasi orqali ham namoyon bo'ladi. Chunki bir xil ruhiy holat turli yozuvchilar tomonidan turlicha tasvirlanadi. Bu esa muallifning dunyoqarashi, estetik qarashlari, til tanlovi va badiiy mahorati bilan chambarchas bog'liqdir.

Individual uslub muallifning til vositalaridan o'ziga xos foydalanishi, obraz yaratish yo'li, sintaktik qurilmalarni tanlashi hamda emotsional-ekspressiv birliklarni qo'llashida ko'rinadi. Shu sababli ruhiyat ifodasini tahlil qilishda muallif uslubini hisobga olish muhim metodologik omil sanaladi.

Abdulla Qodiriy ijodida ruhiyat ifodasi ko'proq realistik psixologizm asosida quriladi. Yozuvchi qahramonlarning ichki dunyosini dialog, ichki monolog va psixologik tafsilotlar vositasida ochib beradi. Masalan, "O'tkan kunlar" romanida



Otabekning ikkilanishlari va Kumushning nozik ruhiy kechinmalari hayotiy detallarda namoyon bo'ladi.[1] Bu holat Qodiriy uslubining realizmga yaqinligini ko'rsatadi.

Cho'lpon ijodida esa ruhiyat ifodasi lirizm va ramziylik bilan uyg'unlashadi. Muallif qahramon ichki iztirobini ko'pincha tabiat tasviri, sukut va ramziy obrazlar orqali beradi. "Kecha va kunduz" romanida Zebi ruhiyatining iztirobi bevosita emas, balki tashqi manzara va ichki sukunat orqali ifodalanadi.[2] Bu usul pragmatik jihatdan o'quvchini faol mushohadaga undaydi.

O'tkir Hoshimov asarlarida inson ruhiyati sodda, samimiy va xalqona uslubda tasvirlanadi. Muallif ko'pincha kundalik hayot tafsilotlari, oddiy dialoglar va oilaviy munosabatlar orqali qahramon qalbini ochib beradi. "Dunyoning ishlari" asarida ona obrazining ichki olami samimiy xotiralar va nozik detallar orqali yoritiladi.[3]

Said Ahmad ijodida esa yumor va dramatizm uyg'unligi kuzatiladi. Qahramon ruhiyati ayrim o'rinlarda kulgili vaziyat orqali, boshqa o'rinlarda esa keskin dramatik fon orqali namoyon bo'ladi. Bu esa muallifning hayotga teran, ammo optimistik qarashini ifodalaydi.

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ruhiyat ifodasi tabiiylik va ichki taranglik bilan xarakterlanadi. Muallif ortiqcha tasvirlarsiz, ixcham iboralar va kuchli psixologik detallar orqali personaj ruhiy holatini ko'rsatadi.

Bundan tashqari Abdulla Qahhorning „Anor“, „Bemor“, „O'g'ri“ hikoyalarida o'sha davrdagi qiyin va og'ir turmush tarzi o'sha davrda yashagan insonlarni ruhiy va psixologik bosimlarga qarshi irodasi baquvvat holatda turishi aks ettirilgan. Ayniqsa, asarlardagi ayollar obrazining ruhiy holatlari yaqqol namoyon bo'lgan.[5]

Quyidagi jadval mualliflar individual uslubidagi farqlarni ko'rsatadi:

№	Muallif	Yetakchi uslubiy belgi	Ruhiyat ifoda vositasi	Pragmatik ta'sir
1.	Abdulla Qodiriy	Realistik psixologizm	Dialog, ichki monolog	Ishonchlilik, hamdardlik
2.	Cho'lpon	Lirizm, ramziylik	Tabiat, sukut, obraz	Mushohada, ta'sirchanlik
3.	O'tkir Hoshimov	Samimiy xalqona uslub	Oddiy detal, xotira	Yaqinlik hissi
4.	Said Ahmad	Yumor va dramatizm	Qarama-qarshi holatlar	Emotsional kontrast
5.	Shukur Xolmirzayev	Ixcham psixologizm	Psixologik detal	Kuchli ichki taranglik

Muallif pozitsiyasi ham ruhiyat ifodasida muhim o'rin tutadi. Muallif qahramonga xolis, tanqidiy yoki hamdard munosabatda bo'lishi mumkin. Aynan shu pozitsiya tanlangan so'z, ohang va tasvir vositalarida seziladi. Demak, ruhiyat ifodasi nafaqat qahramonning ichki holati, balki muallifning estetik va ijtimoiy qarashlarini ham aks ettiradi.

Ma'lumki, yozuvchi va shoirlarni muayyan ijodiy metoddagi mushtaraklik birlashtiradi, shuning uchun ham biz romantik, realistik, modernistik, fantastik kabi metod va janr, yo'nalish nomlarini shoir yoki yozuvchilarga qo'shib aytamiz va shu orqali biz ularning ijodiy yo'nalishini ajratamiz. Bu ularning ma'lum yo'nalish toifasidagi umumiylikini bildiradi. Lekin kim qaysi metod va yo'nalishda ijod qilmasin, baribir o'zigagina xos bo'lgan uslubiy xoslik saqlanib qoladi. Shu sabab aytish mumkinki, metod uslub emas, uslub esa, aksincha, metod emas. Demak, metod yozuvchining yo'nalishini, uslub esa uni boshqalardan ajratib turadigan o'ziga xosligini belgilab beradi.

Uslubning umumiy xususiyati esa dunyo xalqlarining umuminsoniy fazilatlaridan kelib chiqqan holda insoniyatning eng og'riqli nuqtalarini, insoniyatga yot g'oyalarni, qarashlarni tanqid etishi va insoniyatning ma'naviy axloqiy



darajasini to'g'ri yo'lga yo'naltirish uchun yozilgan asarlarning tasvir uslubi (bunda syujet unsurlarini nazarda tutish lozim) umumiylik kasb etadi. O'ziga xoslik esa yozuvchining xarakteri, dunyo va insoniyatga nisbatan tashqi hamda ichki munosabati kesimida namoyon bo'ladigan badiiy qarashlar majmuidir. Yozuvchi badiiy asarda har bir qahramon xarakterini yaratish jarayonida uni o'ziga xos tarzda ifodalaydi. Ya'ni kitobxonga tanishtiradi. Har bir qahramonga berilgan ta'rif va tavsif bu yozuvchining o'ziga xos uslubi tarzida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham har bir qahramon o'ziga xos xarakterga ega va xarakter umumiylik, o'ziga xoslik va yakkalikka, betakrorlikka intilishi bilan ajralib turadi. Bunday holat, ayniqsa, psixologik romanlarda ko'zga yaqqol tashlanadi.

Yozuvchi uslubi o'z davrida sodir bo'layotgan, ayniqsa, adibning ma'naviy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarga bo'lgan qarashlariga bevosita bog'liq voqea-hodisalarga nisbatan faol munosabatining mahsuli sanaladi. Taniqli yozuvchi Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" romani bunga yorqin misol.[4] Ma'lum bir yillarda o'zining demokratik g'oyalari bilan televideniye va matbuotda chiqishlari sabab muallifga qo'yilgan cheklovlar asarda Sizif obrazi orqali namoyon bo'ladi.

Adabiyotshunoslikda uslub badiiy shaklni tashkil etuvchi barcha unsurlarning estetik yaxlitligi sifatida talqin etilib, u o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan muayyan mazmunni ifodalaydi. Shu ma'noda, badiiy asarning estetik ta'sirchanligiga yozuvchining uslubi orqali baho beriladi. Asarning uslubi jozibador deganda, unda badiiy shakl ma'lum bir estetik barkamollikka erishganligi, idrok etayotgan ongga estetik ta'sir etish qobiliyatiga ega bo'lganligi nazarda tutiladi.

Badiiy matnning o'quvchiga estetik ta'siri aynan uslubning mavjudligi bilan bog'liq. Uslubsizlik – badiiy noqislik alomatidandir. Shu boisdan badiiy matnning vazifasi o'quvchilarning estetik tafakkur doirasini kengaytirish uchun xizmat qilish demakdir. Har qanday estetik ahamiyatga ega hodisa singari, uslub ham estetik bahslarga sabab bo'lishi tabiiy. Oddiy qilib aytganda, muayyan uslub kimgadir

yoqishi yoki yoqmasligi mumkin. Ushbu jarayon o'quvchining aql-idroki darajasida amalga oshiriladi. Tabiiyki, estetik baho uslubning o'ziga xos obyektiv xususiyatlari bilan ham, idrok etuvchi ongning xususiyatlarini ham nazardan chetda qoldirmaydi. Bu esa, o'z navbatida, turli omillar: shaxsning psixologik va hatto biologik xususiyatlari, tarbiyasi, dunyoqarashi, tafakkuri, shu davrgacha shakllangan ma'naviy-axloqiy hamda estetik tarbiyasi bilan belgilanadi. Natijada, uslubning turli xususiyatlari o'quvchida ijobiy yoki salbiy estetik tuyg'ularni qo'zg'atadi: kimdir uyg'un uslubni yoqtiradi va kelishmovchilikni yoqtirmaydi, kimdir yorqinlik va rangni afzal ko'radi, kimdir – xotirjam cheklov, kimdir uslub va shaffoflikdagi soddaligini yoqtiradi, ba'zilar, aksincha, murakkablik va hatto chalkashliklarni xush ko'radi. Boshlang'ich idrok darajasidagi bunday estetik baholar tabiiy va qonuniydir, ammo ular uslubni anglash uchun yetarli emas. Shuni yodda tutish kerakki, xohlagan yoki xohlamaganligimizdan qat'i nazar, har qanday uslub obyektiv estetik ahamiyatga ega.[7]

Shunday qilib, badiiy matnda ruhiyat ifodasi individual uslub va muallif pozitsiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Har bir ijodkor bir xil hissiy holatni turlicha talqin qiladi. Bu esa badiiy matnning noyobligini, tilning cheksiz estetik imkoniyatlarini va muallif shaxsining matndagi faol ishtirokini ko'rsatadi.

O'zbek badiiy matnlarida ruhiyat ifodalovchi konseptual metaforalar taqsimoti

№	Konseptual model	Birlik soni	Ulushi (%)	Tipik misol
1	Ruhiyat - idish/bo'shliq	112	25,6	ko'ngli to'ldi, qalbi bo'shashdi
2	Ruhiyat - harorat	76	17,4	qalbi muzladi, yuragi yondi
3	Ruhiyat - bosim/og'irlik	68	15,6	yuragi siqildi, ko'ngli ezildi
4	Ruhiyat – yorug'lik/zulmat	54	12,4	ko'ngli yorishdi, qalbi qorong'u
5	Ruhiyat—tabiat hodisasi	47	10,8	qalbida bo'ron turdi
6	Ruhiyat— sayohat/harakat	39	8,9	ruhiy yuksalish, ko'ngli cho'kdi
7	Ruhiyat—nozik buyum	27	6,2	ko'ngli sindi, qalbi parchalandi

№	Konseptual model	Birlik soni	Ulushi (%)	Tipik misol
8	Boshqa modellar	14	3,1	
	Jami	437	100,0	

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek badiiy matnlarida ruhiyat ifodasida idish/bo'shliq, harorat va bosim/og'irlik metaforalari yetakchi (jami 58,6%) o'rinni egallaydi. Bu inson ruhiy holatlarini jismoniy tajribadan kelib chiqib anglash kognitiv mexanizmining o'zbek tilida ham faol ekanini tasdiqlaydi.

3. Pragmatik strategiyalar bo'yicha natijalar

Pragmatik tahlil natijasida ruhiyat ifodalashning to'rt asosiy strategiyasi ajratildi va ularning mualliflar bo'yicha taqsimoti aniqlandi.

Mualliflar individual uslubidagi pragmatik strategiyalar

№	Yetakchi muallif	Asosiy strategiya	Tipik vositalar
1	Abdulla Qodiriy	Realistik-introspektiv	Ichki monolog, psixologik detal, dialog
2	Cho'lpon	Lirik-ramziy	Tabiat tasviri, sukut, ramz
3	Abdulla Qahhor	Lakonik-pragmatik	Ixcham ibora, kinoya, kontrast
4	O'tkir Hoshimov	Maishiy-samimiy	Oddiy nutq, kundalik detal, xotira
5	Said Ahmad	Dramatik-yumoristik	Vaziyatli kulgu, dramatik fon
6	Sh.Xolmirzayev	Ekspressiv-tarang	Psixologik detal, hayajonli sintaksis
7	O.Yoqubov	Tarixiy-falsafiy	Refleksiya, falsafiy monolog
8	X.To'xtaboyev	Bolalar nutqi	Sodda til, hayrat, savol shakli

4. Sintaktik-stilistik vositalar bo'yicha natijalar

Sintaktik darajada ruhiy holat ifodasini kuchaytiruvchi vositalar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'zbek badiiy matnlarida quyidagi vositalar faol qo'llaniladi: sintaktik uzilishlar (28,3%), ritorik so'roq gaplar (19,7%), undov gaplar (16,4%), takror

konstruksiylar (15,2%), to'liqsiz gaplar va ellipsis (12,8%), parallelizm (7,6%). Bu vositalarning yuqori chastotasi o'zbek badiiy tilining ruhiy holatlarni emotsional-grafik darajada ifodalashdagi boy imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Ruhiy holat → Konseptual obraz → Til birligi → Kontekst → O'quvchi reaksiyasi

Model uchta nazariy yo'nalish (Lakoff–Johnson konseptual metafora nazariyasi, Grice implikatura nazariyasi, Austin–Searle nutqiy aktlar nazariyasi)ning sintezi asosida tuzilgan bo'lib, badiiy matnni nafaqat lingvistik, balki kognitiv-kommunikativ jihatdan tahlil qilish imkonini beradi.

6. Empirik natijalardan kelib chiqadigan amaliy ahamiyat

Yuqorida bayon etilgan empirik natijalardan amaliy foydalanish yo'nalishlarini quyidagi tarzda konkretlashtirish mumkin:

- tadqiqotda aniqlangan 7 ta konseptual metafora modeli oliy ta'limda kognitiv tilshunoslik fani bo'yicha o'quv materialining empirik bazasiga aylantirilishi mumkin;
- to'plangan 437 birlikli korpus elektron lingvistik manba sifatida tartibga keltirilib, keyingi korpus-tahlilchi tadqiqotlarga zamin yaratadi;
- 8 ta muallifning pragmatik strategiyalari bo'yicha tasniflash sxemasi badiiy matnni stilistik tahlil qilish darslarida amaliy mashq material sifatida qo'llanilishi mumkin;
- “ko'ngil”, “yurak”, “qalb”, “dil”, “jigar” konseptlarining chastotali ma'lumotlari o'zbek tilining frekvensiya lug'ati va konseptual lug'atini tuzishda boshlang'ich material sifatida xizmat qiladi;

XULOSA

Mazkur maqolada badiiy matnlarda inson ruhiyatini ifodalashning kognitiv va pragmatik xususiyatlari o'zbek badiiy adabiyoti materiallari asosida tadqiq etildi. Tadqiqot jarayonida nazariy manbalar o'rganildi, badiiy matnlardan namunalar



tahlil qilindi hamda ruhiyat ifodasining lisoniy va kommunikativ jihatlarini yuzasidan ilmiy xulosalarga kelindi.

Avvalo natijalar shuni ko'rsatdiki, badiiy matnda inson ruhiyatini ifodalash oddiy tasvir vositasi emas, balki murakkab tafakkuriy va estetik jarayon hisoblanadi. Yozuvchi qahramonning ichki kechinmalarini to'g'ridan-to'g'ri bayon etish bilan cheklanmay, turli obrazli vositalar, metaforalar, frazeologik birliklar, sintaktik qurilmalar va kontekstual ishoralar orqali o'quvchiga yetkazadi.

Shuningdek, o'zbek badiiy tafakkurida "ko'ngil", "yurak", "jigar", "qalb" kabi birliklar inson ruhiyatini ifodalovchi markaziy konseptlar sifatida faol qo'llanishi aniqlandi. Ayniqsa, "ko'ngil" leksemasi milliy mentalitet, ma'naviy dunyo va hissiy holatni ifodalovchi ko'p qatlamli semantik birlik sifatida ajralib turadi.

Pragmatik tahlil natijalari esa badiiy matnda ruhiyat tasviri faqat ma'lumot berish vazifasini emas, balki o'quvchiga hissiy ta'sir ko'rsatish, hamdardlik uyg'otish, fikrlashga undash va muallif pozitsiyasini yetkazish kabi kommunikativ vazifalarni ham bajarishini ko'rsatdi. Muallif tomonidan tanlangan til vositalari o'quvchi ongida muayyan emotsional fon hosil qiladi.

O'zbek adabiyotining turli davrlariga mansub Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, O'tkir Hoshimov, Said Ahmad, Shukur Xolmirzayev, Odil Yoqubov kabi adiblar ijodi tahlili ruhiyat ifodasi o'zbek badiiy adabiyotida izchil va serqirra tarzda namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Mazkur tadqiqot natijasida badiiy matnlarda ruhiyat ifodasining quyidagi kognitiv-pragmatik modeli tavsiya etildi:

Ruhiy holat – Konseptual obraz – Til birligi – Kontekst – O'quvchi reaksiyasi

Umuman olganda, badiiy matnlarda inson ruhiyatining ifodalanishi til, tafakkur va kommunikatsiya uyg'unligida namoyon bo'ladigan murakkab hodisa bo'lib, uni kognitiv-pragmatik yondashuv asosida o'rganish o'zbek tilshunosligi taraqqiyoti uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.



Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Qodiriy. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2019
2. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
3. O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. – Toshkent: Sharq, 2018.
4. Do‘stmuhammad X. “Donishmand Sizif” roman, - O‘zbekiston, 359-b, 2016
5. Alimuhammedov A. A.Qahhor hikoyalarda psixologik tasvir – Sharq yulduzi, 1947. – № 2-3
6. Cho‘lpon. She’rlar va dramalar. – Toshkent: Sharq, 2017.
7. Hakimov M.. O‘zbek tilida pragmatlingvistika masalalari. – Toshkent, 2013.